

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

УДК 323.281:271.222(477) «19/20»

Людмила Бабенко

Мотиви політичних переслідувань та репресивних заходів щодо Української автокефальної православної церкви в Радянській Україні (1920-ті рр.)

Здійснено аналіз політичних чинників, які визначали характер взаємовідносин більшовицької держави і Української автокефальної православної церкви в перше десятиліття радянської влади. На основі архівних матеріалів показано ідеологічне підґрунтя та механізми переслідувань духовенства і вірян УАПЦ з метою її ліквідації. Зосереджена увага на агентурно-оперативних технологіях, застосованих ВУЧК – ДПУ, що мали на меті дискредитацію УАПЦ, внутрішні розколи, вербування агентури з числа церковної ієрархії і духовенства, арешти. На основі архівних матеріалів органів держбезпеки показані технології компрометації провідних релігійних діячів, зокрема акцентування уваги на їхньому політичному минулому, участі в революції 1917–1921 рр. Їх постійно ідентифікують як «петлюрівців», звинувачують у контрреволюційній діяльності, про що йдеться в оперативних і аналітичних документах. У висновках авторка виділяє формальні й неформальні мотиви переслідувань духовенства і вірян УАПЦ. Аналіз проблеми переконує у політичній вмотивованості переслідувань УАПЦ.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, митрополит Василь Липківський, Володимир Чехівський, Всеукраїнська надзвичайна комісія, Державне політичне управління

Ludmila Babenko

Motives of political persecution and repressions of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Soviet Ukraine (1920's)

Analysis of political reasons, which determined the nature of the relationship between Bolshevik state and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) in the first decade of the soviet ruling, is done. On the basis of archive materials ideological base and mechanisms for the UAOC clergy and church members' persecution with a purpose of its liquidation are shown. The intelligence-operative technologies used by VUChK–DPU aimed at UAOC discreditation, internal divisions, recruiting agents from among the church hierarchy

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

and clergy, arrests are explored. Based on security services' archive materials the technologies of clergy discreditation, such as emphasizing their political past, participation in the revolution of 1917–1921, are shown. As operative and analytical documents show, they are constantly identified as Petliura followers, accused of counterrevolutionary actions. Formal and informal motives for persecution of the clergy and faithful of the UAOC are emphasized. Analysis of the problem demonstrates the political motivation for UAOC persecutions.

Keywords: the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, metropolitan Vasyl Lypkivsky, Volodymyr Chekhivsky, Ukrainian Special Commission, State Political Department

Питання формування силової моделі державно-церковних відносин за радянської доби не втрачає своєї актуальності. Політичні уроки цього феномена тривалий час не були належним чином осмислені, що стало гальмівним фактором формування української національної ідентичності. Тим часом Церква як важлива суспільна інституція може відігравати інтегруючу роль у національно-культурному просторі країни та впливати певним чином на процеси державотворення. В Україні у роки революції виникла Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), небезпека якої для більшовицького режиму розцінювалася як у контексті богоборчої політики, так і загрози «українського буржуазного націоналізму».

Звернення до цієї проблеми українських науковців дало змогу значною мірою розкрити історичні передумови виникнення, процес становлення й самоідентифікації УАПЦ, особливості її діяльності, причини сходження з конфесійної арени радянської України. Серед опублікованих праць передусім слід виділити дослідження В. О. Пашенка [14], О. М. Ігнатуші [12], А. М. Киридон [13], О. П. Тригуба [16], І. М. Преловської [15] та інших. Авторка статті також торкалася цієї теми у контексті більш широкого дослідження [2]. Водночас на тлі макрозначущих питань вважаємо за необхідне звернутися до розгляду специфічних технологій радянських органів державної безпеки даного періоду (ВУЧК, ДПУ), що застосовувалися для ліквідації УАПЦ.

Метою цієї статті є з'ясування сутності мотивів більшовицьких органів державної влади щодо витіснення з конфесійного простору радянської України УАПЦ, показ їх політичного характеру і змісту.

Діяльність Української автокефальної православної церкви, очолюваної митрополитом В. Липківським, викликала стурбованість ЦК КП(б)У і ДПУ УСРР. Голова ДПУ УСРР В. Балицький, доповідаючи політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. про діяльність релігійних угруповань на

території України, вказав, що «основні заходи ДПУ, проведені щодо розкладення «тихонівщини», не дали позитивного результату щодо «липківщини». Для цього довелося шукати інші шляхи» [18, арк. 79]. В аналітичній записці «Релігійні угруповання в Україні (станом на січень 1926 р.)», що надійшла на ім'я В. Затонського із секретного відділу ДПУ УСРР, зазначено, що УАПЦ на час виникнення налічувала близько 300 парафій, у 1922 р. – близько 200, 1923 р. – близько 600, 1924 р. – близько 1200, 1925 р. – близько 1500 [19, арк. 80].

Як слушно наголошував Ю. Шаповал, боротьбу з УАПЦ розгорнули одночасно і партійно-державні, і чекістські структури [22, с. 130]. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня 1921 р. (прот. № 52) окремо розглядали питання «Про автокефальну церкву на Україні». В ухвалі йшлося про необхідність доручити ліквідаційному відділові наркомату юстиції «... зібрати дані про автокефальний рух і його зв'язок з петлюрівським елементом. ВУЧК доручити якнайсуворіше спостереження за контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями» [17, арк. 4]. ЦК КП(б)У констатував: «...керівна верхівка ВПЦР проводить значну політичну роботу. Політично автокефальна церква являє собою шовіністично-петлюрівську організацію в сенсі керівного складу духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки й проводить антирадянську роботу» [11, арк. 4, 8]. Отже, загальну стратегію політики щодо УАПЦ визначали більшовицькі очільники, керуючись політичними мотивами. Зі свого боку керівництво ДПУ УСРР теж вважало, що всі «національно-релігійні угруповання, а також розвиток сектантства в умовах слабкої партійно-просвітницької роботи вибивають маси, особливо молодь, із-під впливу Компартії, віддаляючи їх від політичного життя та радянського будівництва» [6, арк. 63].

Боротьба з автокефалією перетворилася на один з пріоритетних напрямів оперативної та репресивної діяльності чекістів. Ще до конституювання УАПЦ голова ліквідаційного відділу НКЮ І. Сухоплюєв 7 вересня 1921 р. звернувся до керівництва ВУЧК з проханням про сприяння у зриві підготовки Всеукраїнського церковного собору автокефалістів, призначеного на 14 жовтня. Київський губвідділ юстиції мав забезпечити явку в ліквідком голови ВПЦР Михайла Мороза ще в серпні «для надання пояснень з приводу постанов 1-го українського православного собору Київщини від 22–26 травня 1921 р., на якому він головував».

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

Далі І. Сухоплюєв застерігав, що в разі допущення проведення з'їзду будуть «повторені контрреволюційні постанови» 22–26 травня, за участь у розробці яких, окрім М. Мороза, несуть відповідальність також протоієрей Софіївського собору В. Липківський, протоієрей М. Шараєвський, секретар собору І. Тарасенко. У категоричній формі зазначено: «НКЮ просить ВУЧК оголосити через Київський губЧК М. Морозу про негайну явку й прослідкувати за явкою першим же поїздом (з Києва на Харків – Л.Б.). Якщо Мороз відмовиться з'явитися добровільно, відкрити проти нього й усього складу президії собору переслідування за звинуваченням у контрреволюції. Запобіжним заходом стосовно всіх обрати безумовне утримання під вартою. Усе діловодство собору Київщини і всеукраїнського православного собору тимчасово арештувати й матеріали долучити до справи як речові докази» [17, арк. 5]. І. Сухоплюєв від імені наркомату юстиції просив ВУЧК «прислати копії матеріалів Київського губЧК про петлюрівський повстанський комітет, які встановлюють, що петлюрівці в 1921 р. використовували Київський Софіївський собор як місце для зустрічей, політичних переговорів, для передачі інформації від повстанського комітету та ін. під благовидним приводом відвідування богослужінь». Автор уточнював, що ці дані потрібні для «характеристики автокефалістів та для встановлення зв'язку між автокефалістами й петлюрівцями» [17, арк. 10].

Реакція чекістів не забарилася. 10 вересня у ліквідаційний відділ НКЮ надійшов запит секретно-політичного відділу ВУЧК з проханням надіслати копії всіх «матеріалів про автокефалістів», а 13 вересня – про можливість «співробітникові секретно-політичного відділу тов. Северній дати для ознайомлення матеріали стосовно духовенства й автокефалістів» [17, арк. 6, 7]. У матеріалах архівної справи не йдеться про конкретні оперативні методи, які застосували чекісти, однак менше, ніж за два тижні, 21 вересня 1921 р., вони доповідали в ліквідком про отримання письмового зобов'язання М. Мороза «про відміну Всеукраїнською православною церковною радою постанов 1-го Українського церковного собору як таких, що не відповідають законам і циркулярам Радвлади з церковних питань» [17, арк. 9]. 7 лютого 1922 р. у цілком таємному документі на ім'я наркома юстиції Буздалина політвідділ секретно-оперативного управління ВУЧК запевняв: «Зараз політвідділ веде глибоку розробку автокефального руху у всеукраїнському масштабі. Із закінченням розробки її результати

детальною запискою будуть Вам повідомлені» [17, арк. 23]. Отже, органи державної влади розглядали УАПЦ як базу національно-визвольного руху на території України й об'єкт класової стратегії.

Занепокоєння чекістів викликав персональний склад священників автокефальної церкви: «...призначалися особи відверто петлюрівського спрямування» [7, арк. 20]. Наголосивши в аналітичній записці 1926 р., що автокефалія є «більше політичним, ніж релігійним» угрупованням, керівництво секретно-політичного відділу ГПУ переконувало ЦК КП(б) У, що «більшість церковних ієрахів це колишні політичні діячі різних українських шовіністичних угруповань, від соціалістів-федералістів до петлюрівщини й гетьманщини. Для більшості з них церква є не метою, а засобом». Чекісти стверджували, що майже 70 відсотків осіб у «лавах липківщини» це – «антирадянський елемент» [19, арк. 81]. Досліджуючи справу Спілки визволення України, Ю. Шаповал виокремив долю В. Чехівського, колишнього голови уряду УНР, якому чекісти відводили роль ідеолога УАПЦ. При цьому дослідник акцентує увагу, що слідчий навів результати чекістського обстеження 577 парафій, яке начебто показало, «що серед активу автокефальної церкви в тих парафіях було: старих офіцерів – 6 осіб, денікінців – 22 особи, петлюрівських бандитів – 214 особи, колишніх членів УПСР, УСД, УКП – 55 особи, жандармів, поліцаїв – 17 осіб і членів «Союза русского народа» – 3 особи» [22, с. 136]. Це й був один з чинників, що зумовив ідентифікацію УАПЦ в ході процесу СВУ як контрреволюційної сили.

Проте боротьба з УАПЦ як адептом «буржуазного націоналізму» ускладнювалася досить активною підтримкою вірян. Тому зусилля чекістів були спрямовані на посилення сепаратизму всередині УАПЦ та протистояння з іншими релігійними течіями. Так, створене на початку 1922 р. угруповання «Братство «Жива церква» розглядали як засіб «сильної агітації проти верхівки автокефального руху» [20, арк. 2, 18]. Найбільш гостро протистояння розгорнулося в Київській губернії наприкінці 1921–у січні 1922 рр. Чекісти повідомляли, що духовенство було захоплене чварами та суперечками про «Українську церкву». Паралельно відбувалося формування двох таборів – «слов'янофілів» та «автокефалістів». Сторони не гребували провокаціями, які підігрівалися чекістами, зокрема представники «слов'янофілів» розповсюджували чутки про те, що «українізатори підіслані комуністами» [6, арк. 46, 60].

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

У Полтавській губернії у квітні 1922 р. чекісти зафіксували численні конфлікти між «тихонівським» та «автокефальним» духовенством через захоплення храмів. Співробітники Чернігівського губвідділу ВУЧК доповідали про відсутність у віруючих інтересу до політичного життя країни, зате основною темою обговорення та дискусій у їхньому середовищі був розкол між «Руською та Українською церквою» [6, арк. 38]. На тлі цих подій чекісти відзначали як небажане явище кількісне зростання «симпатій Петлюри» у Подільській губернії і зробили висновок про формування через «церковний розкол» «нової бази петлюрівського впливу на селі» [6, арк. 60]. Уповноважений секретної групи Гайсинського окружного відділення ДПУ Федоров у доповідній записці від 1 листопада 1923 р. повідомляв, що «... серед старого духовенства і парафіян помічається велика прихильність до «тихонівщини», а молодь на боці автокефалістів» [11, арк. 95].

Для остаточної дезорганізації діяльності громад УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським восени 1925 р. зусиллями ДПУ УСРР створюється Діяльно-хрестова церква (далі – ДХЦ), що, згідно з висновками політбюро ЦК КП(б)У, «...знаходиться цілком під керівництвом органів ДПУ. Ця робота спрямовується суто на дискредитацію липківців і боротьбу з ними» [18, арк. 108]. Чекісти мали підстави вважати свою місію частково виконаною. У доповідній записці наголошувалося: «Подальша боротьба буде вестися не між ДХЦ і автокефальною церквою, а між лояльними елементами автокефалії і верхівкою, що займається політиканством» [21, арк. 7].

Незважаючи на зусилля чекістів, упродовж 1920-х рр. УАПЦ на теренах Волині, Київщини, Полтавщини, Поділля, Чернігівщини продовжувала користуватися великим авторитетом серед національно свідомої частини вірян. Вона мала понад 1600 парафій із майже 3 млн. вірян. Керівники місцевих апаратів ДПУ, зокрема Полтавського, кваліфікували це як «серйозну базу націоналістичного підпілля» [9, арк. 19]. Тому в циркулярі ДПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон назвав УАПЦ «могутнім оплотом націоналізму й прекрасною агітаційною зброєю» [23, с. 257–258].

У 1926 р. органи державної безпеки взяли курс на повну ліквідацію УАПЦ. У лютому 1926 р. на засіданні політбюро ЦК КП (б)У голова

ДПУ УСРР В. Балицький доповів про результати агентурно-оперативної роботи місцевих апаратів щодо активу УАПЦ: «... Для того, щоб мати повні й точні дані про автокефалістів, органи ДПУ збирали матеріали про актив автокефалістів на кожного окремо – попів, єпископів і членів окружних рад. Хоча ця робота не завершена, все ж отримана інформація свідчить не на користь автокефалістів. Персонально в особі попів, єпископів і членів окружних рад чекістами було виявлено лояльних за лінією поведінки – 199 осіб, ворожих – 331, невиявлених – 25 осіб, тобто 59% ворожих при 4,5% з невиявленою політфізіономією» [18, арк. 97]. Про методологію інтерпретації чекістами поглядів, поведінки та діяльності автокефального духовенства й віруючих свідчили директиви ДПУ УСРР, що вимагали подавати інформаційні зведення так, щоб можна було кваліфікувати автокефалістів як «запеклих петлюрівців та пособників розвитку бандитизму» [10, арк. 31].

Саме цього року відбулися арешти провідних ієрархів, серед них митрополита В. Липківського, архієпископів О. Ярещенка і К. Малушкевича, єпископа І. Павловського, голови ВПЦР В. Потієнка. Водночас була розгорнута потужна пропагандистська кампанія, що мала на меті обґрунтувати доцільність їх арештів в очах громадськості. Чекісти звинуватили ієрархів УАПЦ в заполітизованості та «засміченості петлюрівськими й антирадянськими елементами» їх рядів. Перед ВПЦР ставили вимогу негайного очищення від них, припинення «політиканства» В. Липківського. Виконання останньої настанови покладалася на новий склад ВПЦР на чолі з єпископом П. Ромодановим, обраним на Великих Покровських зборах ВПЦР 25–30 жовтня 1926 р. В інформаційному зведенні Секретного відділу ДПУ УСРР за травень 1927 р. зазначалося: «Завдання Ромоданова вичистити з УАПЦ отаманів, білогвардійців, архібандитів і архіотаманів, до лику яких він (Ромоданов – Л. Б.) зараховував і Липківського» [4, арк. 64].

Співробітники органів держбезпеки часто вдавалися до компрометації авторитетних діячів УАПЦ. Наприклад, підозри щодо співпраці з органами ДПУ були «посіяні» щодо І. Павловського, М. Борецького, В. Чехівського. Останній арештовувався більшовиками двічі, в тому числі у справі СВУ, небезпідставно вважаючи, що це була «розплата за участь у розбудові УАПЦ» [3, арк. 24]. Незважаючи на арешт В. Чехівського,

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

харківські автокефалісти й далі вважали його «агентом», а арешт вважали способом «зашифровки його зрадницької ролі» [8, арк. 140 зв.].

Про повний контроль з боку співробітників ДПУ внутрішньо-церковних процесів і грубе втручання в них свідчать матеріали підготовки Другого церковного Собору УАПЦ, що відбувся 17–27 жовтня 1927 р. У доповідях голові ДПУ УСРР В. Балицькому та начальнику секретного відділу ОДПУ СРСР Т. Дерibasу харківські чекісти писали: «Поставлені перед Собором завдання: 1) затвердження постанов Вересневої наради і Покровського Собору про осуд ВПЦР, митрополита Липківського, архієпископа Ярещенка і Потієнка; 2) повалення митрополита Липківського; 3) вибори нового митрополита і ВПЦР нами повністю виконані. Собор пройшов під повним нашим керівництвом. Митрополит повалений більшістю в 137 голосів при 45 проти й 10, що утрималися (на момент голосування були присутні 192 особи). Резолюції з осудом Липківського, Ярещенка і Потієнка затверджені одноголосно при одному [голосі], що утримався. Новим митрополитом обраний єпископ Микола Борецький, який перебуває під повним нашим керівництвом. ... У подальшому через новообрані керівні органи УАПЦ і осіб, що входять до них, буде поведена боротьба з колишнім митрополитом Липківським і його прибічниками» [8, арк. 71]. Отже, «завдання органів ДПУ... , щоб голос церкви висловив недовіру ВПЦР і розпустив її» [18, арк. 104] , як сформулював його В. Балицький у лютому 1926 р. на засіданні політбюро щодо УАПЦ, фактично було виконане. Очільник ДПУ продемонстрував порівняльну статистику, котра свідчила про скорочення мережі автокефальних парафій: якщо станом на 1 січня 1925 р. їх налічувалося 1500, то на 1 січня 1926 р. лише 1200. На цій підставі він констатував «очевидні зміни співвідношення сил як кількісні, так і якісні на користь радянської влади» [18, арк. 82].

Уже на початку 1920-х рр. Православна церква перестала бути монолітною організацією, а її моральна харизма під дією зовнішніх чинників поступово руйнувалася в очах віруючих. У керівника антирелігійної лінії ОДПУ РРСФР Є. Тучкова були підстави доповідати про те, що «поставлене перед 6-м відділенням завдання зрушити з мертвої і антирадянської позиції православну церкву і позбавити її тієї могутності, якою вона володіла до цього часу, виконане повністю.

Православна церква розбита на кілька окремих угруповань, які мають свої ієрархії і знаходяться між собою в постійній ворожнечі... Всі ці групи поставлені у такі умови, що навмисно чи мимоволі зобов'язані між собою постійно ворогувати і запобігати перед органами влади. У міру поглиблення ворожнечі втрачається авторитет служителів культу. Звідси виростає «атеїзм» [1, с. 360]. Його думку розвинув начальник Київського губвідділу ДПУ УСРР Г. Іванов. Він так сформулював подальші перспективи боротьби з Церквою: «... Робота ДПУ [УСРР] щодо них повинна буде полягати в розкладенні їх організацій із середини, ретельному контролі їх діяльності всіма доступними нам методами і через заходи обхідного характеру. А за неможливості використання відкритих репресій – у вигляді адміністративного і судового вислання, арештів і т. д.» [5, арк. 76].

Аналіз численних архівно-кримінальних справ, опублікованих документів, спогадів, наукових розвідок про долі священників дав можливість узагальнити формальні та неформальні мотиви й обтяжувальні обставини для переслідувань і силового усунення духовенства і вірян УАПЦ (арешти, вислання, судові процеси). Формальний мотив чекісти визначали статтями Кримінального кодексу УСРР. Однак слід мати на увазі, що за формальними ознаками «злочину», котрий інкримінувався вказаним категоріям, завжди стояли політичні чинники. Загальним неформальним мотивом була віра. Аналіз неформальних мотивів уможливорює визначення кола небезпечних для більшовицької влади форм діяльності, які використовували духовенство та віряни. Причому здійснення саме безпосередніх пастирських, культово-обрядових та інших дій трактували як контрреволюційні.

Одним із типових мотивів, яким керувалися органи держбезпеки при визначенні «ворожості радянській владі», називали підтримку духовенством та віруючими УАПЦ ідей «українського буржуазного націоналізму» та «побудови Української Народної Республіки». Так, у щотижневих зведеннях ДПУ УСРР постійно згадувалася участь священників і віруючих у спротиві «радянській владі» як неукраїнській. 7 серпня у Києві заарештували 13 осіб священників і мирян – активу Софіївського собору. Тоді ж фіксувалися інтенсивні розмови про те, що «влада перейшла у відкритий наступ на УАПЦ» [8, арк. 140]. Інформзведення за 1–7 вересня з цієї ж архівної справи повідомляло про

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

підготовку ДПУ до операції по автокефалістах в масштабах УСРР. У зв'язку зі зростанням їх «антирадянської активності» та «ліквідацією контрреволюційної організації СВУ» чекісти намітили арешт 172 осіб. Завершення операції планувалося на 10 вересня, а далі чекісти зазначали: «...ми намічаємо більшість парафій автокефалістів, звідки попи будуть вислані, передати синодальцям і собору єпископів, попередньо провівши серед них агентурну роботу» [8, арк. 198–198 зв.].

Інформаційні зведення за вересень 1929 р. вказували на ліквідацію агентурної розробки «Святоші» та наявність агентурних відомостей про участь священника Уманського округу Щербаківського в поширенні листівок із підписом «Штаб УНП – УНР». У розмовах із селянами він нібито пророкував, що «скоро почнеться війна з Польщею і селяни піднімуть повстання на її підтримку». Чекісти були переконані в наявності у Щербаківського інформації про сховану зброю. У цьому ж окрузі була «виявлена антирадянська попівська група», до складу якої входили віруючі УАПЦ Рушковський (колишній офіцер денікінської контррозвідки), Чижський (колишній денікінець), Шторін (колишній «великий куркуль»). За інформацією Уманського окривдділу ГПУ, всі вони активні прихильники митрополита Липківського й «проводять контрреволюційну агітацію». Уже 10 вересня 1929 р. члени цього «угруповання були заарештовані» [8, арк. 260–260 зв.]. Отже, ліквідація УАПЦ була політично вмотивованою, а процес її сходження з конфесійної арени форсувався агентурно-оперативними та репресивними технологіями органів ВУЧК–ГПУ.

1. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. — Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. — Кн. 2 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. — С. 360.2.
2. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) / Л. Л. Бабенко. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. — 549 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ). — Ф. 6, спр. 67098, т. 45.
4. ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 1.
5. ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 193.
6. ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 260, т. 1.
7. ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 260, т. 2.

8. ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 370, т. 4.
9. ГДА СБУ в Полтавській області. — Спр. 354.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). — Ф. П-1, оп. 1, спр. 492.
11. ДАВО. — Ф. П-30, оп. 1, спр. 215.
12. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. — Запоріжжя : Поліграф, 2004. — 438 с.
13. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. М. Киридон. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. — 384 с.
14. Пашенко В. О. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. О. Пашенко, А. М. Киридон. — Полтава : АСМІ, 2004. — 335 с.
15. Преловська І. М. Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920-их рр. / І. М. Преловська // Труди Київської Духовної Академії. — 2015. — № 15. — С. 335–345.
16. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві / О. П. Тригуб. — Миколаїв : ТОВ «Фірма-«Іліон», 2009. — 312 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ. — Ф. 8, оп. 1, спр. 819.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 16, спр. 2.
19. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 97.
20. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1450.
21. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2318.
22. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. — К. : Генеза, 2001. — 560 с.
23. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. — К. : Абрис, 1997. — 608 с.